YOSHLARNING KASB TANLASHIDA PSIXOLOGIK OMILLARNING AHAMIYATI

Dexkonboyeva Ziyoda
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
fizika yo‘nalishi, 26/2-guruh talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24411649

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tezisda yoshlarning kasb tanlash jarayoniga ta’sir etuvchi psixologik omillar — qiziqish, ehtiyoj, qobiliyat, motivatsiya, temperament, xarakter, shaxsiy qadriyatlar va o‘zini anglash masalalari tahlil qilinadi. Kasbiy o‘zini o‘zi belgilashga oid E. A. Klimov va J. L. Holland qarashlari, shuningdek, OECD tomonidan e’lon qilingan xalqaro tadqiqot natijalari asosida kasbga yo‘naltirishning ahamiyati yoritiladi. Oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhitning ta’siri ko‘rib chiqilib, yoshlarning ongli va mustaqil kasbiy qaror qabul qilishiga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.
Kalit so‘zlar: kasb tanlash, yoshlar, psixologik omillar, qobiliyat, qiziqish, motivatsiya, temperament, xarakter, shaxsiy qadriyatlar, kasbiy o‘zini o‘zi belgilash, kasbiy yo‘naltirish.

Kirish

Kasb tanlash inson hayotidagi muhim va mas’uliyatli qarorlardan biridir. Tanlangan kasb insonning kelajakdagi mehnat faoliyati, turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlik davrida kasbiy yo‘nalishni aniqlash muhimdir, chunki bu bosqichda shaxs o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari va hayotiy maqsadlarini anglay boshlaydi.

Bugungi kunda mehnat bozori va kasblar mazmuni tez o‘zgarib bormoqda. Shu sababli kasb tanlashda faqat uning obro‘si yoki daromadini emas, balki shaxsning psixologik xususiyatlari, tayyorgarligi va tanlangan faoliyatning real talablarini ham hisobga olish zarur. E. A. Klimov kasbiy o‘zini o‘zi belgilashni insonning kasbiy faoliyat va o‘z imkoniyatlari o‘rtasidagi munosabatni anglash jarayoni sifatida yoritadi [2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, kasbni tasodifiy yoki boshqalarning bosimi ostida tanlash yoshning o‘qishga va kelajakdagi faoliyatiga bo‘lgan qiziqishini susaytirishi mumkin. OECDning 2021-yildagi xalqaro tahlili sakkiz mamlakat ma’lumotlari asosida o‘smirlik davrida kasblarni o‘rganish, ish muhiti bilan tanishish va kelajak haqida reja tuzish keyingi bandlik natijalari bilan ijobiy bog‘liqligini ko‘rsatadi [5]. Bu natija kasbga yo‘naltirishni faqat yakuniy sinflarda emas, balki bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot maqsadi: yoshlarning kasb tanlashiga ta’sir etuvchi asosiy psixologik omillarni tahlil qilish hamda ongli kasbiy qaror qabul qilishga yordam beruvchi tavsiyalarni asoslash.

Asosiy qism

1. Qiziqish va ehtiyojlarning kasb tanlashdagi o‘rni

Qiziqish insonning muayyan faoliyat yoki bilim sohasiga nisbatan ichki intilishi va ijobiy munosabatini ifodalaydi. Yoshlar o‘zlari qiziqqan fan va mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanganda ko‘proq izlanadi, yangi bilimlarni egallashga va qiyinchiliklarni yengishga intiladi. Masalan, fizika va matematikaga qiziqqan o‘quvchi muhandislik, texnika, axborot texnologiyalari yoki aniq fanlar bilan bog‘liq yo‘nalishlarni o‘rganishi mumkin.

J. L. Holland kasbiy qiziqish va ish muhitini olti yo‘nalish — realistik, tadqiqotchi, badiiy, ijtimoiy, tadbirkorlik va an’anaviy (tartibli) turlar orqali izohlaydi [3]. Ushbu yondashuv shaxsning qiziqishlari bilan kasbiy muhit xususiyatlari o‘rtasidagi moslikni tahlil qilishga yordam beradi. Biroq bu tasnif insonni qat’iy bir turga ajratish uchun emas, balki kasbiy qiziqishlarini anglash uchun qo‘llanilishi lozim.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Qiziqishning o‘zi kasb tanlash uchun yetarli emas. Uni qobiliyat, ta’lim olish imkoniyati, mehnat sharoiti va kasbning kundalik vazifalari bilan solishtirish kerak. Ehtiyojlar ham tanlovga ta’sir ko‘rsatadi: ayrim yoshlar bilim olish va ijod qilishni, boshqalari barqarorlik, mustaqillik yoki jamiyatga foyda keltirishni ustuvor deb biladi. Eng maqbul qaror qiziqish va ehtiyojlarni real imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirganda yuzaga keladi.

2. Qobiliyat va individual psixologik xususiyatlar

Qobiliyat — muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga yordam beradigan individual psixologik xususiyatdir. Bilimni o‘zlashtirish tezligi, fikrlash usuli, xotira, diqqat va amaliy ko‘nikmalar insonlarda turlicha namoyon bo‘ladi. Mantiqiy va matematik tafakkuri rivojlangan yoshlar hisob-kitob, tahlil va texnik yechimlar talab qiladigan sohalarga qiziqishi mumkin. Muloqot qilish, tinglash va tushuntirish qobiliyati rivojlangan yoshlar esa pedagogika, psixologiya yoki xizmat ko‘rsatish yo‘nalishlarini tanlashi mumkin.

E. G‘oziyev umumiy psixologiyaga oid darsligida shaxsning individual-tipologik xususiyatlari, bilish jarayonlari, temperament va boshqa psixologik kategoriyalarni yoritadi [1]. Ushbu qarashlar kasbiy tanlovda insonning faqat fan bo‘yicha baholarini emas, balki diqqatni jamlash, xotira, fikrlash, hissiy barqarorlik va faoliyatga munosabat kabi xususiyatlarini ham hisobga olish zarurligini anglatadi.

Qobiliyat faqat tug‘ma imkoniyatlar bilan cheklanmaydi. Ta’lim, mashq, tajriba va muntazam mehnat orqali ko‘plab ko‘nikmalar rivojlanadi. Shu sababli hozircha yetarli shakllanmagan ko‘nikmani kasbga mutlaqo mos emaslik belgisi deb baholash to‘g‘ri emas. Temperament insonning faolligi va hissiy javoblaridagi individual farqlarni ifodalasa, xarakter odatlari va xulq-atvorida namoyon bo‘ladi. Mas’uliyatlilik, sabr-toqat, intizom va jamoada ishlash ko‘nikmalari turli kasblarda muhimdir. Temperament esa kasbni qat’iy belgilab bermaydi.

3. Motivatsiya va shaxsiy qadriyatlar

Motivatsiya insonni muayyan maqsad sari harakat qilishga undaydigan ichki va tashqi sabablar majmuasidir. Ichki motivlarga bilim olishga qiziqish, o‘z imkoniyatlarini namoyon etish, ijod qilish va jamiyatga foyda keltirish istagi kiradi. Tashqi motivlar esa daromad, ota-onaning kutishi, jamiyatdagi obro‘ yoki mehnat bozoridagi talab bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Tashqi omillarni inkor etish to‘g‘ri emas: kasb insonning iqtisodiy mustaqilligi va hayotiy sharoitlariga ta’sir qiladi. Biroq tanlov faqat daromad yoki obro‘ga asoslanmasligi kerak. Agar yosh tanlagan faoliyatining mazmuniga qiziqmasa, uzoq muddat davomida o‘z ustida ishlash qiyinlashishi mumkin. Shaxsiy qadriyatlarni anglash ham muhim: kimdir ijodkorlik va erkinlikni, boshqasi barqarorlik va hamkorlikni, yana biri odamlarga yordam berishni ustuvor deb biladi.

Demak, kasbiy qaror ichki motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar va real mehnat sharoitlari o‘rtasidagi muvozanatga tayanishi lozim. Bu muvozanat yoshga kasbning faqat tashqi jozibasini emas, balki uning kundalik mazmuni va mas’uliyatini ham baholash imkonini beradi.

4. Oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhit ta’siri

Kasb tanlash individual jarayon bo‘lsa-da, unga oila va ijtimoiy muhit ham ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalarning tajribasi va maslahatlari foydali bo‘lishi mumkin, biroq ularning istagi yoshning qiziqishi va imkoniyatlarini to‘liq almashtirmasligi lozim. Eng maqbul yondashuv — oilada ochiq muloqot o‘rnatish va turli kasblarning afzalliklari hamda mas’uliyatlarini birgalikda muhokama qilishdir.

Ta’lim muassasalari kasbga yo‘naltirishda muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchilar o‘quvchilarning qaysi fanlarga qiziqishi, qanday topshiriqlarni yaxshi bajarishi va qaysi ko‘nikmalari rivojlanganini kuzatish orqali ularga yo‘nalish tanlashda yordam berishi mumkin. Kasb egalari bilan uchrashuvlar, korxona va tashkilotlarga tanishtiruv tashriflari, ochiq darslar hamda amaliy mashg‘ulotlar yoshlarning tasavvurini kengaytiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

OECD tadqiqotlarida kasb egalari bilan suhbatlashish, kasb yarmarkalarida qatnashish va ish joylari bilan tanishish kabi faoliyatlar o‘smirlarning kasbiy tayyorgarligi bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar sifatida qayd etilgan [5]. 2025-yilgi OECD hisobotida esa PISA 2022 ma’lumotlari asosida OECD mamlakatlaridagi 15 yoshli o‘quvchilarning taxminan beshdan ikki qismi aniq kasbiy rejasiga ega emasligi ta’kidlangan [6]. Bu ko‘rsatkich barcha mamlakatlar yoki O‘zbekiston yoshlari uchun alohida natija emas, balki OECD mamlakatlari bo‘yicha umumlashtirilgan ma’lumotdir.

Tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari va internetdagi ma’lumotlar ham kasbiy qarorlarga ta’sir qiladi. Ijtimoiy tarmoqlarda kasblar ko‘pincha faqat muvaffaqiyatli tomondan namoyish etiladi. Shu sababli yoshlar ma’lumotlarni tanqidiy baholashi, kasbning kundalik vazifalari va qiyinchiliklarini ham o‘rganishi zarur.

5. O‘zini anglash va ongli kasbiy qaror qabul qilish

Psixologik jihatdan asoslangan kasb tanlash uchun yosh, avvalo, o‘zini anglashi zarur. Bunda quyidagi savollar muhim: qaysi fan va mashg‘ulotlarga qiziqaman; qaysi vazifalarni bajarishda o‘zimni ishonchli his qilaman; qanday muhitda ishlashni istayman; kelajakda qanday maqsadlarga erishmoqchiman? Javoblar kasbiy yo‘nalishni aniqlashtirishga yordam beradi.

Kasblar haqida yetarli ma’lumot to‘plash ham muhim. Yoshlar tanlagan yo‘nalish bo‘yicha ta’lim talablari, zarur bilim va ko‘nikmalar, mehnat sharoiti, kasbiy o‘sish imkoniyatlari hamda mas’uliyatlarni o‘rganishi lozim. Bir nechta muqobil yo‘nalishni solishtirish qarorni yanada asosli qiladi.

Psixologik testlar qiziqish va ayrim individual xususiyatlarni aniqlashga ko‘maklashadi, lekin test natijasi yakuniy hukm sifatida qabul qilinmasligi kerak. Natijalar suhbat, kuzatish, o‘z-o‘zini baholash va amaliy tajriba bilan birgalikda tahlil qilingandagina foydali bo‘ladi. Kasbiy tanlov bir martalik qaror emas: ta’lim va tajriba ortishi bilan insonning qiziqishlari hamda maqsadlari aniqlashib borishi mumkin.

6. Kasb tanlashdagi keng tarqalgan xatolar va ularning oldini olish

Kasb tanlashda uchraydigan xatolardan biri — faqat kasbning obro‘siga yoki daromadiga qarab qaror qabul qilishdir. Boshqa xatolar qatoriga do‘stlar tanlagan yo‘nalishni o‘ziga ham mos deb hisoblash, ota-onaning xohishini shaxsiy istaklardan ustun qo‘yish va kasb mazmunini bilmasdan tanlov qilish kiradi. Bunday holatlar kasbning real talablari bilan yoshning imkoniyatlari o‘rtasida nomuvofiqlik keltirib chiqarishi mumkin.

Xatolarning oldini olish uchun yoshlar o‘z qiziqish va qobiliyatlarini tahlil qilishi, kasb egalari bilan suhbatlashishi, ta’lim yo‘nalishlari haqida ishonchli ma’lumot olishi va imkon qadar amaliy tajriba orttirishi kerak. Qaror qabul qilishda shoshilmaslik, bir nechta variantni solishtirish va zarur hollarda psixolog yoki kasbga yo‘naltirish mutaxassisi maslahatidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Yoshlarning kasb tanlashida psixologik omillar muhim va ko‘p qirrali ahamiyatga ega. Qiziqish, ehtiyoj, qobiliyat, motivatsiya, temperament, xarakter va shaxsiy qadriyatlar kasbiy yo‘nalishni belgilashda o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Oila, ta’lim muassasasi va ijtimoiy muhit esa ushbu jarayonga qo‘shimcha ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois kasbiy qaror ichki imkoniyatlar va tashqi sharoitlarni birgalikda hisobga olgan holda qabul qilinishi zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kasb tanlashda faqat qiziqish yoki qobiliyatning o‘zi yetarli emas. Yosh o‘z qiziqishini kasbning real vazifalari, ta’lim talablari, mehnat sharoiti va shaxsiy qadriyatlari bilan solishtirishi lozim. Hollandning kasbiy qiziqishlar modeli shaxs va ish muhiti mosligini tahlil qilishga, Klimovning kasbiy o‘zini o‘zi belgilashga oid qarashlari esa insonning o‘z imkoniyatlarini anglashiga nazariy asos bo‘la oladi [2; 3].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Menimcha, har bir yosh kasb tanlashda nafaqat daromad yoki jamiyatdagi obro‘ga, balki o‘z qiziqishi, qobiliyati va hayotiy maqsadlariga ham e’tibor qaratishi kerak. To‘g‘ri tanlov insonning kasbiy faoliyatidan qoniqishiga, bilim va ko‘nikmalarini muntazam rivojlantirishiga hamda jamiyatga foyda keltirishiga xizmat qiladi.

Yoshlarning ongli kasbiy qaror qabul qilishi uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

— o‘quvchilarning qiziqishlari va qobiliyatlarini muntazam aniqlash hamda rivojlantirish;
— turli kasb egalari bilan uchrashuvlar, kasb yarmarkalari va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish;
— kasblar, ta’lim yo‘nalishlari va mehnat bozori haqidagi ishonchli ma’lumotlardan foydalanish;
— psixologik maslahat va kasbiy diagnostika imkoniyatlarini kengaytirish;
— ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorligini kuchaytirish;
— yoshlarning mustaqil fikrlashi va shaxsiy tanloviga hurmat bilan munosabatda bo‘lish.

Demak, kasbni ongli tanlash — bu faqat kelajakdagi ish joyini belgilash emas, balki insonning shaxsiy kamoloti va jamiyat taraqqiyotiga qo‘shadigan hissasini belgilovchi muhim hayotiy qarordir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya: darslik. — Toshkent, 2002. (ZiyoNET elektron kutubxonasi katalog ma’lumoti).
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учебное пособие. — 3-е изд., стер. — Москва: Академия, 2007. — 301 с. — ISBN 978-5-7695-3778-3.
3. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. — 3rd ed. — Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, 1997. — 303 p. — ISBN 978-0-911907-27-8.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. — https://lex.uz/docs/-5013007
5. Covacevich C., Mann A., Santos C., Champaud J. Indicators of teenage career readiness: An analysis of longitudinal data from eight countries. — OECD Education Working Papers, No. 258. — Paris: OECD Publishing, 2021. — https://doi.org/10.1787/cec854f8-en
6. OECD. The State of Global Teenage Career Preparation. — Paris: OECD Publishing, 2025. — https://doi.org/10.1787/d5f8e3f2-en

Izoh: G‘oziyev darsligi bo‘yicha ZiyoNET katalogida muallif va 2002-yil nashr ma’lumoti tasdiqlangan; aniq nashriyot va sahifa soni katalogda ko‘rsatilmagani sababli ular kiritilmadi. Tezisdagi OECD natijalari xalqaro tadqiqotlar bilan bog‘liq bo‘lib, O‘zbekiston bo‘yicha alohida statistik ko‘rsatkich sifatida talqin qilinmasligi kerak.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.